

УДК 321.01

Кінець демократії, або Демократія як науково-дослідницька програма

Олександр Швирков,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

У статті зроблено спробу застосувати апарат теорії науково-дослідницьких програм, розроблений І. Лакатосом, до теорії демократії. Виділені й описані ядро цієї програми, позитивна і негативна евристики, пояс захисних гіпотез. Зроблено припущення, що теорія демократії як науково-дослідницька програма пройшла пік свого розвитку і вступила у фазу стагнації.

Ключові слова: теорія демократії, науково-дослідницька програма, тверде ядро програми, евристика.

This article contains an attempt to use the system of theories in the research programs which are designed by I. Lakatos to theory of the democracy. Hard core of this program, its positive and negative heuristics, protective belt of the defensive hypotheses of this program were chosen and described. The suggestion is made that theory of democracy as a research program passed the peak of its development and has entered into the phase of stagnation.

Keywords: theory of democracy, research program, hard core of the program, heuristics.

Як відомо, історію науки І. Лакатос уявляв як процес поступової зміни однієї науково-дослідницької програми іншою [4]. Така програма, на його думку, складається з **твердого ядра** – тобто набору якихось наріжних основоположних для даної теорії положень, які заборонено в рамках цієї теорії ставити під сумнів, – і поясу гіпотез ad hoc, покликаних захищати ядро від спростування фактами, які можуть дати для цього підстави. Наприклад, тверде ядро механіки І. Ньютона – це його три закони механіки і закон всесвітнього тяжіння. Гіпотези ad hoc – це гіпотези, що більш-

Олександр Швирков

менш вдало пояснюють досліди і спостереження, які ніби суперечать цим законам. Щоб стала зрозумілішою роль цих гіпотез, наведу простий приклад. Нехай, згідно з висновками з фізичної теорії, величина, що вимірюється в якомусь досліді, має дорівнювати якомусь значенню. Проте за результатами вимірювань виявляється, що вимірне значення істотно відрізняється від передбаченого теорією. Відповідно до концепції І. Лакатоса, це зовсім не має означати, що теорія хибна, оскільки наявність такої невідповідності можна пояснити якимись неполадками в приладі, за допомогою якого проводилися виміри. Подібне пояснення і є гіпотезою *ad hoc*.

До структури програми входять також негативна і позитивна евристики. Негативна евристика забороняє піддавати критиці в межах програми положення, що утворюють її тверде ядро. Позитивна евристика – це принципи, прийоми досліджень, що проводяться в межах певної програми. Наприклад, у програмі І. Ньютона одним з принципів позитивної евристики був такий: „Планети – це дзиги, що обертаються, приблизно сферичної форми, які притягуються одна до одної” [4, с. 83].

У певний момент часу може існувати декілька науково-дослідницьких програм, що борються одна з одною. У ході цієї боротьби, як правило, на перший план поступово виходить одна з них, інші відтісняються на периферію. Проте це не означає, що якась із них з часом не може відтіснити лідера – в цьому корінна відмінність теорії І. Лакатоса від теорій К. Поппера і Т. Куна, що трактують ті ж питання.

Програма є **теоретично прогресивною** (утворює теоретично прогресивний зсув проблем), якщо кожна нова теорія, що з'являється в межах даної програми, має якийсь додатковий емпіричний зміст порівняно з попередньою теорією, тобто передбачає деякі нові, раніше не відомі факти. Програма буде **емпірично прогресивною**, якщо якась частина цього додаткового змісту є підкріпленою, тобто кожна нова теорія дійсно веде до відкриття нових фактів. Науково-дослідницька програма буде **прогресивною**, якщо вона і теоретично, й емпірично прогресивна. Якщо ні – регресивною. Таким чином, можна стверджувати, що якщо програма прогресивна, то вона досить успішно виконує свої функції. Якщо регресивна – то ні. Прогресивний зсув, як правило, забезпечується змінами в позитивній евристиці.

Як вже говорилося, теорія І. Лакатоса була побудована, перш за все, на основі аналізу розвитку фізики, фізичних теорій. Фізичні ж теорії дають і кращі її ілюстрації. Проте цілком правомірне застосування її і для аналізу розвитку та зміни теорій гуманітарних наук (точніше, в термінології І. Лакатоса, науково-дослідницьких програм)¹. Думаю, ця сфера дасть не менш цікаві її підтвердження і, що найважливіше, саме для цієї сфери

¹ Огляд праць, у яких щось подібне було зроблено стосовно економічних теорій, можна знайти в [1].

застосування даного теоретичного апарату (тобто апарату, що надається теорією І. Лакатоса) може дати дуже важливі теоретичні та практичні результати.

Далеко не останнє значення в цьому контексті має науково-дослідницька програма, яку часто називають **теорією демократії**.

Вважаю, що цілком доречно буде говорити, що це саме науково-дослідницька програма. По-перше, через її глобальність – адже на сьогодні існують десятки, якщо не сотні різних теорій демократії (як існує безліч фізичних теорій, для яких механіка І. Ньютона є „материнською”). По-друге, внаслідок її **віку**: як відомо, перші теорії, які трактували демократичний суспільний устрій, з'явилися тисячі років тому (хоча в тому вигляді, в якому вона існує зараз, вона зародилася у XVIII столітті – про це нижче). По-третє, через те, що дана множина теорій утворює єдиний комплекс, що має структуру, яка, на думку І. Лакатоса, властива саме науково-дослідницькій програмі. Зупинимося на цьому трохи докладніше.

Що складає „тверде ядро” програми? За І. Лакатосом, ядро – це завжди досить невелике число положень, причому положень добре відомих і досить простих. Думаю, для того, щоб визначити, які положення утворюють ядро певної програми, можемо сміливо скористатися словником. Отже: „Демократія (грецьк. Δημοκρατία – влада народу, від δῆμος – народ і κράτος – влада) – вид політичного устрою держави або політичної системи суспільства, за якої єдино легітимним джерелом влади визнається народ. При цьому управління державою здійснюється народом або безпосередньо (пряма демократія), або опосередковано, через обраних представників (представницька демократія). В сучасній політичній науці термін „демократія” вживається як для позначення теоретичної ідеальної моделі (нормативний підхід), так і для опису державних систем, які реально існують у країнах, де політичний процес відносно повно відповідає вимогам, що висуваються до демократії як ідеалу (емпіричний підхід).

Головною ознакою демократії є законодавчо забезпечені виборні форми як пропорційного представництва у владі (колективний орган), так і авторитарного представництва (президент), а також обов'язкової наявності будь-яких форм невід'ємних прав громадян, що несуть у собі механізм захисту інтересів меншин.

Головна формула поняття демократії... міститься у формулюванні „Права і Свободи Людини і Громадянина”, де „Права” [2].

Ось ще у тому ж дусі, тільки коротше: „Протягом усієї історії демократичні держави різнилися між собою. Проте вони мають наступні спільні риси: визнання народу джерелом влади, сувереном у державі; рівноправ'я громадян як початковий соціальний стан; підпорядкування меншини більшості при ухваленні рішень і їх виконанні; виборність основних органів держави” [3].

Негативна евристика цієї програми, очевидно, забороняє ставити під сумнів ці положення як кожне окремо, так і всі разом.

Перш ніж перейти до розгляду позитивної евристики демократичної програми, необхідно зробити деякі уточнення щодо того, що слід вважати прогресивним зрушенням проблем у випадку теорій, що стосуються суспільного устрою, у тому числі й теорії демократії.

Практично всі політологічні теорії починалися зі створення якоїсь ідеальної моделі суспільства чи держави. Ця модель базувалася на якихось абстрактних принципах. Наприклад, справедливості, рівноваги тощо¹. Ця модель потім – не має значення, наскільки швидко, не має значення, чи самим її автором, – починала впроваджуватися в життя. В результаті цього впровадження суспільство певним чином трансформувалося. Природно, оскільки творець моделі не був всевідаючою людиною, а її „втілювачі” не завжди точно його розуміли, то модель ніколи не могла бути втілена ідеально, або ж просто не враховувала багатьох важливих чинників. Коротше кажучи, рано чи пізно ставало зрозуміло, що все вийшло далеко не так, як планувалося.

Тут могли бути два варіанти. Перший: система, в основу якої було покладено цю модель, виявлялася життєздатною і тією чи іншою мірою такою, що відповідала абстрактним принципам, покладеним в її основу. Другий: система виявлялася нежиттєздатною (хоча абстрактні принципи, покладені в основу моделі, і не були дискредитовані). У першому випадку подальша робота вчених (не обов'язково тих, що створили первинну модель) полягає в тому, щоб визначити, в чому модель не зовсім правильна (наприклад, визначити, який параметр не був урахований), або в чому саме модель не була до кінця реалізована (реалізована неправильно або не зовсім правильно) і чому. Ці дослідження могли призводити до створення нової моделі, що була більш-менш серйозною модифікацією старої. Ця нова модель могла так само, у свою чергу, бути використана для подальшої перебудови тих чи інших інститутів, механізмів тощо. Потім починався новий цикл корекції моделі. І так далі, і так далі. Все це особисто мені нагадує переправу через річку, коли відомо, куди приблизно потрібно плисти, проте течія весь час збиває з потрібної траєкторії і доводиться вносити певні поправки².

У другому випадку, тобто коли система, побудована на основі моделі, виявляється нежиттєздатною, починається робота зі створення принципово нової моделі, що базується на тих же абстрактних принципах. Або самі принципи піддаються перегляду.

Чи можна стверджувати, що абстрактні принципи мають бути включені

---

¹ У випадку з теорією демократії цими принципами будуть, очевидно, принципи **свободи, рівності і братерства**.

² Природно, насправді відношення між моделлю і реальністю набагато складніші, ніж я описав. Адже модель може створюватися не тільки апіорі, але й багато в чому ґрунтуватися на державних і соціальних системах, які дійсно існують. Пригадаємо хоча б теорію ідеальної держави Платона, побудовану в значній своїй частині за зразком суспільного устрою Спарти. Проте для цілей цієї статті цілком достатньо такого дещо спрощеного опису.

в ядро програми? Швидше за все, ні. Ці ж принципи цілком можуть стати базовими для зовсім іншої програми, програми, що має зовсім **інше** ядро.

Очевидно, що стосовно теорії демократії нормативна її частина – це первинна базова модель і моделі, що так чи інакше на ній ґрунтуються. Всі вони малюють ідеальне демократичне суспільство.

Емпіричну частину утворюють теорії, які описують і аналізують той стан речей, до якого призвели спроби реалізації вищезазначених моделей.

Як же слід розуміти прогресивний зсув проблем у випадку теорій кращого суспільного устрою взагалі і теорії демократії зокрема? Думаю, тут слід ввести розмежування з урахуванням наявності нормативної та емпіричної частин теорії. У разі **емпіричної частини** прогресивний зсув проблем розуміється так само, як і в природничих науках. Що стосується нормативної частини, то ситуація може мати такий вигляд. Оскільки нормативна частина теорії включає своїм найважливішим компонентом опис бажаного стану суспільства, то про прогресивний зсув проблем (щодо **нормативної частини**) слід вести мову тоді, коли реалізація відповідної моделі призводить до такого стану суспільства, який найбільшою мірою відповідає цьому описові.

Кожна нова модифікація базової моделі буде прогресивною (даватиме прогресивний **нормативний** зсув проблем), якщо вона сприятиме при своєму втіленні все більшій відповідності суспільства опису, що дається базовою моделлю. Отже **позитивною евристикою** в цьому випадку буде комплекс методів, котрі сприяють досягненню такого стану суспільства.

Важливим моментом, що стосується цього **виду** прогресивного зсуву проблем, є той, що побачити зсув, **відчутти** його часто можна тільки через значний проміжок часу після початку втілення в життя тих чи інших рекомендацій базової нормативної теорії.

Також важливим видається питання про **співвідношення** нормативної та емпіричної частин теорії демократії. Очевидно, що при її зародженні масова частка першої значно більша за іншу. Чому це так, цілком зрозуміло, тому не буду на цьому зупинятися. У міру розвитку теорії, точніше, у міру її втілення співвідношення масових часток істотно змінюється: нормативна частина практично не збільшується, а емпірична розростається. Тверде ядро програми утворюють, швидше за все, положення первинної базової моделі, тобто первинної **нормативної** теорії. Їх я перелічив вище.

Перейдемо тепер до поясу захисних гіпотез. Тут спостерігаємо цікаву ситуацію. Оскільки гіпотези ad hoc покликані пояснити невідповідність тих чи інших фактів теорії, генерацію таких гіпотез забезпечує тільки **емпірична** частина дослідницької програми, яку ми розглядаємо (якщо вже факти – це сфера досвіду). У цьому полягає одна з найважливіших відмінностей цієї програми від природничо-наукових програм.

За якими ознаками можна судити, що можливості тієї чи іншої програми вичерпуються? Як уже говорилося, про це свідчить те, що програма не забезпечує прогресивного зсуву проблем. Проте це надто

загальний, абстрактний критерій. Його важко застосовувати на практиці. Більш ефективний інший. А саме: **судити про те, що програма починає вичерпувати свій ресурс, можна із стабільного збільшення кількості гіпотез ad hoc, що генеруються.** Але за генерацію таких гіпотез у випадку, що нас цікавить, відповідає емпірична частина теорії. Головне ж завдання емпіричної частини – аналіз конкретних способів реалізації положень нормативної частини програми, а точніше — пошук причин, через які ті чи інші з цих положень не „спрацювали”.

Цікаво відзначити, що найчастіше нормативну частину теорії, програми демократії розвивали і розвивають філософи та політологи. Навпаки, емпіричну – соціологи. За останні 50 - 60 років серйозні праці з теорії демократії найчастіше писали саме соціологи. Про що це свідчить? Висновок очевидний: про наявність великої кількості фактів, які змушують пристосовувати базову нормативну теорію до реальності, або, точніше, пристосовувати реальність до теорії. Звичайно, це далеко не завжди робиться за допомогою гіпотез ad hoc, проте обійтися без них таке пристосування, як правило, не може.

При цьому нормативна частина теорії за останнє сторіччя практично не розвивалася, нові або хоча б модернізовані старі нормативні теорії демократії практично не з’являлися.

Ці факти, на мою думку, свідчать лише про одне: теорія демократії як науково-дослідницька програма багато в чому вичерпала себе, перестала забезпечувати прогресивний зсув проблем. У зв’язку з цим було б правильніше назвати відому пропагандистську книгу Ф. Фукуями не „Кінець історії”, а „Кінець демократії”. Не як політичної системи, зрозуміло, а у вищенаведеному сенсі, тобто як науково-дослідницької програми.

Те, що демократія як програма себе вичерпала, взагалі не означає, що в найближчому майбутньому так звані демократичні режими почнуть руйнуватися або навіть занепадати. Цілком можливо, що вони проіснують ще довго. Не беруся судити, наскільки. Можливо, сторіччя. Проте власне теорія буде все більше й більше загрузати в „контрприкладі”, а кількість гіпотез ad hoc множитися і множитися. Все менше і менше серйозних учених присвячуватиме себе розробці теорії демократії. Так само слід чекати появи нової, конкуруючої програми (програм). Абсолютно не обов’язково, щоб це була цілком модерна теорія. Цілком можливо, що в не дуже віддаленому майбутньому ми побачимо відродження якихось із давніх (наприклад, уже зараз спостерігаються спроби відродження елітизму). Ця програма (програми) почне поступово витісняти теорію демократії на периферію.

І ще декілька питань.

Який час може існувати програма, точніше, скільки часу минає від її зародження до її витіснення іншими програмами? Який час її активності? Чи однаковий він для всіх програм чи для кожної свій? Наскільки сильно

може трансформуватися базова модель програми з часом?

Я схильний вважати, що принаймні для теорії демократії основна базова нормативна модель тільки одна, та, яка сформувалася у XVIII столітті переважно в працях Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та інших. Весь подальший час пішов на її „впровадження” і створення поясу захисних гіпотез. Оскільки зараз науково-дослідницька програма демократії, судячи з усього, вступила у фазу стагнації, то можна припустити, що час „життя” цієї програми – близько 200 років. Навряд чи ця цифра є „магічною”. Цілком можливо – і так, ймовірно, і є – що в інших програм буде зовсім інший час активного „життя”. На відміну від деяких дослідників, я не схильний думати, що сучасна демократія – демократія як політична система – суть продовження античної демократії або військової демократії варварів. Вважаю, що це цілком самостійний проект, який виник саме у XVIII столітті, теоретичним вираженням, оформленням якого і послужила розглянута дослідницька програма.

І ще одне зауваження. Можливо, термін „науково-дослідницька програма” комусь здасться не зовсім вдалим стосовно теорії демократії, оскільки, як випливає зі всього вищесказаного, це програма не стільки дослідження, скільки перетворення реальності. Проте для того, щоб зберегти якусь одноманітність, **спадкоємність** термінології, а також тому, що дослідницький момент тут так само, безумовно, присутній, я вирішив ніяк цей термін не коректувати.

І останнє. Вважаю за необхідне зауважити, що ця праця носить абсолютно формальний характер (саме тому вона така невелика за обсягом): ті чи інші висновки робляться лише на основі аналізу **структури** теорії демократії. Аналізу **суті** демократії тут немає, жодних оціночних суджень я не виношу.

Література:

1. **Гурова И. П.** Конкурирующие экономические теории. – Ульяновск: УлГУ, 1998. – 180 с.

2. Демократия // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F>

3. Демократия: теория и реальность // <http://www.nuru.ru/polit/005.htm>

4. **Лакатос И.** Методология исследовательских программ / Пер. с англ. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003. – 380 с.